

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО І МОНГОЛЬСЬКІ УЛУСИ У XIII СТ.

Леонтій ВОЙТОВИЧ

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра давньої історії України та архівознавства

В статті висвітлені стосунки Галицько-Волинського князівства з сусідніми монгольськими улусами у XIII ст. Розкрито значення терміну “королівство Русі” і обставини прийняття цього титулу Данилом Романовичем, причини відмови від цього титулу Левом Даниловичем і повторного прийняття Юрієм Львовичем. Звернена увага на роль улусбека Ногая у об’єднанні галицько-волинських земель. Всебічно аналізується ординський фактор в політиці галицько-волинських князів.

Ключові слова: Данило Романович, королівство Русі, монгольські улуси, Ногай, Лев Данилович.

Стосунки Галицько-Волинського князівства з Золотою Ордою та монгольськими улусами через брак джерел досліджені фрагментарно і значною мірою залишаються дискусійними. Останнім часом в цьому напрямку спостерігаються певні спроби нової оцінки подій та нового підходу до окремих джерел¹.

У 1238 р. завершилася боротьба за Галицьку спадщину, яка тривала від загибелі Романа Мстиславича під Завихвостом 19 червня 1205 р. Його син Данило Романович зумів нарешті відновити Галицько-Волинське князівство. Зимою 1239/1240 р. галицько-волинський князь став і київським князем. Але вже пізньою осінню 1238 р. на Русь вторгнулися монголи, очолені внуком Чингізхана – Бату. До літа 1241 р. монголи здобули і розорили послідовно Рязанську, Володимиро-Суздальську, Новгородську, Чернігівську, Київську і Галицько-Волинську землі та вторгнулися в Центральну Європу. І лише смерть каана Монголії Угедая, звістка про яку змусила Гуюка та інших огланів (царевичів Чингізидів) покинути з своїми ордами військо Бату і відійти на схід, щоб взяти участь у боротьбі за престол великого каана², зупинила наступ монголів на берегах Адріатичного моря. Бату відійшов на Волгу в середину завойованої території, де були добрі умови для кочового господарства і у 1243 р. почав формування свого великого улусу – держави, яка входила до складу Монгольської імперії і в Європі стала називатися Золотою ордою.

Як і всі монгольські великі і малі улуси, Золота Орда ділилася на дві частини: правий і лівий фланги (улус Джучі, напевно, був так розділений ще при житті самого Джучі чи у 1227 р.). Ці частини отримали назви Синьої і Білої Орд (Кок-

Орди і Ак-Орди), тобто східної (правий фланг) та західної (лівий фланг) орд. Правий фланг з центром на правобережжі Сир-Дар'ї і містами Сигнак та Отрар отримав брат Бату – Орду, лівий фланг, напевно, – наступний брат Берке. Спочатку лівий фланг займав Поволжя, а після 1243 р. його центр перемістився на Північний Кавказ, де були найкращі пасовища, що було особливо важливим для монголів-кочовиків. Крім того Бату розділив свої володіння на 12 улусів, які входили до складу обох флангів (термін “улус” загалом означає “державу”, але в даному розумінні найкраще відповідає терміну “князівство”), які, в свою чергу, стали ділитися на дрібніші улуси (адміністративні одиниці і феоди одночасно), відповідно монгольській практиці за військовим принципом у залежності від рангу їх державця (темник, тисячник, сотник, десятник).

Великі улуси-князівства, які ввійшли до складу Ак-Орди і Кок-Орди, отримали Чингізиди – переважно близька родина Бату. Берке отримав тоді Північний Кавказ, інший брат Шейбан – межиріччя Іртиша і Обі. Старший син Бату Сартак отримав правобережжя нижньої течії Волги³.

Більшість дослідників вважають, що п'ять улусів охоплювали Північне і Західне Причорномор'я. Пониззя Дунаю і межиріччя Пруту і Дністра отримав, можливо, брат Бату – Бувал, бо пізніше цей улус був центром володінь його внука знаменитого Ногая. Межиріччя Дніпра та Дністра дісталось Коренці (Куремсі). В Бакоті сидів його баскак, а болохівські князі стали його прямими васалами. Лівобережжя отримав зять Бату – Мауці (Могучій). Його васалами стали чернігівські князі. Правобережжя Дону було віддано Картану, одруженого з сестрою Бату. П'ятий улус охоплював Крим⁴. Не виключено однак, що перші три улуси насправді склали один велетенський улус, який належав Мауці. М.Сафаргалієв вважає, що Бувал це спотворення імені Мувал, тобто цей царевич був тотожним Мауці і отримав від Бату улус у складі всього Причорномор'я аж до Дунаю. Цей улус потім перейшов до його сина Татара та внука Ногая. А Коренца був просто темником і еміром Мауці, адже не випадково темник Бурундай, який змінив пізніше Коренцу, був еміром Ногая⁵. Крім того, ніде немає натяку, що Коренца був Чингізидом, а всі великі улуси були роздані саме Чингізидам.

Папський дипломат Плано де Карпіні згадує Мауці у переліку монгольських вождів⁶. П.Рикін досить переконливо ототожнив цього Мауці (Моусу) з Муджі Яя, який за Рашид ад-Діном був другим сином Чагатая⁷. Мауці – син Чагатая, звичайно, більше підходив на зятя Бату. Заперечення Я.Пилипчака, який звернув увагу на суперництво Чагатая та Джучі, а також Бурі з Бату⁸, не відкидають такої можливості. Той же Бурі був одним з кращих полководців у війську Бату. Виконавши своє зобов'язання, тобто надавши потужний улус Джагатаїду, Джучиди були вправі очікувати подібної поведінки Хулагуїдів. Але, зрозуміло, що ця проблема залишається дискусійною.

Як Чингізид, через якого відбулося пов'язання гілки Джучі з гілкою Чагатая, Мауці (Могучій) міг отримати в улус все Причорномор'я від азовських берегів до гирла Дністра або, навіть, Дунаю. Як сюзерен цих територій Мауці міг вимагати пізніше у Данила Романовича Галич.

Зимом 1240–1241 рр. основні монгольські сили пройшли через Волинь. Картина руїни і слідів опору, яку побачили галицько-волинські князі, повернувшись до краю (вони не ризикнули вступити в битву з монголами і кожне місто оборонялося самотужки), була жахливою. Біля Берестя неможливо було вийти на поле через сморід від розкладання непохованих трупів. У Володимирі не залишилося жодного живого. Церква св. Богородиці та інші церкви були наповнені трупами⁹. Лише Холм, який вистояв перед завойовниками, залишався незруйнованим.

Відразу ж Романовичі вдалися до відновлення свого сюзеренітету над галицько-волинськими землями¹⁰. Монголи не могли залишити без уваги такий розвиток подій, тому зимою 1242–1243 рр., повертаючись з Угорщини, ординці зачепили Галицьке Пониззя. Напевно, що це було відповіддю на каральні походи галицького війська проти болохівських князів, які визнали ординську зверхність¹¹. Зимом 1243–1244 рр. ординці вислали на Волинь, яка вже повністю перебувала під контролем Романовичів, є значніші сили, які очолювали “два богатири” ... Маньмана и Балаа”, завдання яких було “возискати” Данила Романовича¹². “Богатири” – передача монгольського “багатур”, епітета, якого удостоювалися найбільш відважні полководці. Імена полководців в літописній передачі, безперечно, спотворені. Найближчими до них за співзвучністю імен є сини Шейбана (Шибана), молодшого брата Бату, який у його походах командував туменом. Туменами та тисячами у війську Бату командували переважно оглани (царевичі) Джучиди. Балакан (Балга) та Меркан служили під командуванням батька. Балакан у 1257 р. був посланий на допомогу Хулагу завойовувати Іран і впав жертвою суперництва між Хулагу і Берке. Хулагу, який не хотів віддавати Джучидам Азербайджан, звинуватив Балакана в чарах проти нього і стратив у 1261 р. З цього почалася непримиренне протистояння Джучидів з Хулагуїдами¹³. Зимом 1243–1244 рр. брати очолювали значні сили, бо монгольське військо йшло на Данилову столицю Холм, яка вистояла під час походу самого Бату. Монголи дійшли до Володави, тобто майже до самого Холму. І тут, схоже, правий В.Нагірний¹⁴, який не погодився з висновком О.Головка, який вважав, що Данило Романович ухилився від зустрічі з монголами¹⁵. За таких умов, маючи крім всього продовження конфлікту з Ольговичами, які і далі претендували на Галицьке князівство, Романовичі мусили шукати контактів з ханом Бату. Іншого виходу просто не було. Можна погодитися з добре обгрунтованим висновком М.Волощука, що диплом угорського короля Бели IV королівському сервієнтові Міклошу, синові Обуха із Суді, від 22.04.1244 р., є автентичним документом¹⁶. З тексту цього документу випливає, що до квітня 1244 р. Данило Романович мав зустріч з “tatarorum principe”¹⁷. Навряд чи Данило Романович встиг би з’їзди в Орду на Волгу, як вважали деякі дослідники¹⁸. На це було часу, а між тим монголи далі Володави не пішли, а “воротишася”¹⁹. Подібну команду необхідно було віддавати відразу. І міг це зробити крім Бату тільки Мауці як володар улусу, до якого були віднесені і волинські землі. В.Нагірний вважає, що

“tatarorum princeps” – це оглани, які очолювали експедицію проти Холму²⁰. Логіка в такій гіпотезі є, адже результатом переговорів був відхід ординського війська. Але обидва оглани були щонайбільше в ранзі тисячників, цього надто мало для “tatarorum princeps”. Скоріше обидва багатурси очолювали авангард війська Мауці, який рухався слідом за ними. В ставці Мауці князь Данило Романович, напевно, склав васальну присягу улусбеку Мауці, якого можна назвати “tatarorum princeps”. Зрозуміло, що проблема і далі залишається дискусійною, але таке вирішення проблеми видається найбільш прийнятним.

Співставивши літописні повідомлення з інформацією папського посла Плато де Карпіні, з врахуванням часу на подорож до Сараю та повернення назад, польський історик М.Бартніцький прийшов до слушного висновку, що до прибуття посла Мауці до Данила не пізніше як у першій половині липня 1245 р.²¹, тобто до битви під Ярославом (яка відбулася 17 серпня 1245 р.). Слідом за В.Нагірним²², я погоджуюся з цим висновком. О.Толочко датував поїздку Данила Романовича в Орду 1250 р.²³, більшість дослідників, слідом за М.Грушевським, – 1246 р.²⁴. Данило Романович виїхав в Орду 26.10.1245 р., в кінці осені 1245 р. князь перебував на шляху до Сараю²⁵.

Посилаючи свого посла до Данила з вимогою “Да и Галич”, Мауці, звичайно, не потребував погодження з Бату²⁶. Улусбек мав право робити це без погодження з ханом. Раніше я був впевнений, що Улусбека насторожила політика Данила, спрямована на повне відродження свого панування над всіма землями, які йому належали до Батієвого походу 1240 р., включаючи Київ²⁷. Можливо, що монголи справді були готові розділити Галицьку і Волинську землі, що більше відповідало їх політиці загалом²⁸. Здогадка В.Нагірного, що монголи лише у 1245 р. намагалися встановити контроль над Галицькою землею²⁹, не виглядає переконливою. Склавши васальну присягу перед Мауці взимку 1243–1244 рр., Данило Романович мусив присягати за всі свої володіння. Вже взимку 1242–1243 рр. монголи продемонстрували, що Галицька земля також підконтрольна їм.

Тому поїздку в ставку Батия, якій передували переговори про дозвіл на таку поїздку, була покликана або справді реальною загрозою втрати Галицької землі або все-таки спробою повернути собі Київ. Останнє після блискучої перемоги у 1245 р. під Ярославом над претендентом на галицький престол Ростиславом Михайловичем, якого підтримувала Угорщина (що було порушенням прав Бату як верховного сюзерена), виглядає досить правдоподібно. Але “Данилови Романовичю князю бывшоу великоу вбладавшоу Роускою землею, Кыевомъ и Володимеромъ и Галичемъ”³⁰ не вдалося отримати від монгольського владика ярлика на столицю. Не випадково князівський літописець записав: “w зла# чть Татарьскаі. Его wць бh црь в Роускоі землі... снъ того не при# чти”³¹.

Бату підтвердив Данилові володіння Волинською і Галицькою землями, але чітко дав зрозуміти, що монголи не бажають відродження Київської Русі навіть як васальної держави. Пізніше, надаючи ярлик на Київ Олександрові Невському, який цього добивався, він поставив старшим серед володимиро-суздальських

князів його молодшого брата, підкресливши тим самим не тільки падіння значення Києва, але й ліквідацію імперії Київська Русь. Взагалі Бату поклав початок політики, орієнтованої на подальше роздроблення земель колишньої Київської Русі. З кожною із цих земель у монголів були свої стосунки, відмінні від інших. Старші з володимиро-суздальських і рязанських князів стали безпосередніми васалами хана. Очевидно у подібних стосунках мали перебувати сюзерени Смоленської землі та Великий Новгород, які не були завойовані, а піддалися добровільно. Переяславська земля була віддана ординцям, в околицях Переяслава була ставка Коренци. Чернігівські князі стали васалами Мауці, а дрібні князі з Київської землі разом з болохівськими князями – його васала Коренци. Васалами Мауці мали бути, напевно, і галицько-волинські князі. Турово-пінські князі, визнавши ординську зверхність, залишилися волинськими васалами. І тільки Полоцька земля, не піддавшись Орді, відкрила обійми для литовських династій, які опанували її головні престולי³².

Саме з цього періоду розпочався різкий поворот у політиці Данила Романовича у сторону тісних контактів із Західною Європою в пошуках надійного союзника для боротьби з ординською зверхністю³³. Тоді ж почалося гарячкове укріплення міст і остаточне перенесення столиці у Холм на західному кордоні. Одночасно велися пошуки союзників проти Орди серед руських князів. У 1251 р. такий союз було скріплено шлюбом дочки Данила з володимиро-суздальським князем Андрієм Володимировичем, який незабаром виступив проти ординців³⁴.

Данило Романович одним з перших князів зрозумів, що для цього необхідні негайні реформи по створенню сильної сучасної армії, здатної протистояти напасникам. Наступні роки аж до самої його смерті були присвячені реалізації цієї проблеми. По смерті батька військову реформу продовжив його син Лев. Джерела не дозволяють чітко розділити, що саме було запроваджено в часи короля Данила, а що при князі Леві.

Основою княжого війська була постійна кінна дружина, складена з професіоналів, які за свою службу отримували бенефіції та земельні лени. Служба для них була спадковою. Починали її з “детських” та “отроків”, стаючи “гридями” та “боярами”. Ускладнення озброєння та захисного обладунку вимагало постійного тренінгу та вдосконалення. Служба була важкою, але вона давала можливість зробити адміністративну і політичну кар’єру. Рядові дружинники нерідко ставали великими боярами. Через всі стадії лицарської науки, починаючи від “детських”, проходили і самі князі. Так було скрізь і на Заході.

Дружинники були важкоозброєними кінними лицарями. Їх озброєння коштувало добре стадо корів. Через це чисельність княжої дружини була невеликою: залежно від розмірів і потуги князівства від кількох десятків до кількох сотень воїнів. Більші дружини ділилися на “стяги” (хорогви). Бойовий знак “стяг” давав орієнтацію на полі бою бійцям одного підрозділу, що за однакового озброєння і доспівів не було легким. Так у битві на р.Руті у 1151 р. кияни мало не вбили свого князя Ізяслава Мстиславича, прийнявши його за Ольговича. Той

же князь Ізяслав Мстиславович у 1154 р. в битві під Тербовлею виставив захоплені галицькі стяги і галицькі дружинники, які поверталися після переслідування волинських полків, потрапили в руки киян.

У XIII ст. війська князів (як князів земель, так і удільних князів) склалися з власних дружин та “списів” – малих дружин васалів. “Спис” (початково “копье”, “копие”, “коріє” – польськ.) вперше відзначений літописом під 1153 р., згадується ще в XVI ст. (під 1500 р. вже як “списсы”)³⁵. Полк, який мав у своєму складі 900 “списів”, налічував більше 7 тис. бійців³⁶. Враховуючи це, а також за аналогією з чисельністю “списів” у польських та німецьких землях, можна припускати, що ці підрозділи налічували від 3 до 20 бійців. “Списи” бояр-васалів теж зводилися у “стяги”, напевно за територіальним принципом.

Незначна чисельність княжої дружини і військ васалів, утримання яких коштувала досить дорого, що змушувало князів роздавати землі власного домену, приводила до того, що під час усобиць князі зверталися до чорних клобуків (торків, берендеїв, коуїв, турпеїв і печенігів) або приводили половців. Монгольська навала зробила це неможливим.

Залишалася третя складова війська – земське ополчення. Земське ополчення складалося з вільного сільського населення (яке, судячи з окремих статей “Руської правди”, виконувало роль легкої кавалерії) та містичів, які виставляли піхоту. Очолював цю частину війська тисяцький, якому підпорядковувалися соцькі та десяцькі. Поділи міського населення за професійними ознаками на сотні та ряди відбивають цю архаїку міського ополчення. Але в міру розвитку військової техніки і ускладнення озброєння, особливо захисних обладунків, роль такого ополчення почала зменшуватися. Міська піхота стала використовуватися переважно для оборони самих міст. І легка кавалерія смердів без надійного захисного озброєння нічого не вартувала. Це озброєння коштувало дорого, було не під силу смердам його купити, а саме використання потребувало постійних навиків. Княжа скарбниця була неспроможна забезпечити ополчення озброєнням³⁷.

Постійна дружина князя Данила Романовича та “списи” його васалів не налічували більше 3 тис. бійців. Правда, у 1241 р. печатник Кирило привів до князя Данила Романовича три тисячі піхотинців і триста вершників, але це, мабуть, було земське ополчення з усього Середнього Подністров’я. У 1231 р. при князі Данилу було всього 18 отроків. Белзький князь, враховуючи розміри свого уділу, міг мати 300–400 воїнів (з васалами без ополчення). Перемишльський князь – 600–800 воїнів. Виучка і озброєння дружини було найкращим. “Списи” бояр у Галицькій землі княжому війську не уступали ні в чому. Загальна чисельність галицько-волинського війська з ополченням (при умові збору всіх князів разом з боярами) у часи Данила Романовича сягала до 30 тис. польової раті. Більше тоді не могла виставити жодна земля. Для боротьби з сусідніми польськими князями чи угорцями це було достатньо, але проти монголів, які могли зосередити в одному місці 60–120 тис. польового війська,

цих сил було замало. До того ж не тільки окремі князі, але й бояри зі своїми “списами”, не слухали свого князя і не тільки не прибували до його війська, а нерідко приєднувалися до ворожих військ.

Починаючи військову реформу, Данило Романович головну увагу звернув на підготовку індивідуальних бійців. У XIII ст. швидкими темпами нарощувалося бронювання. З’явилися високі стоячі коміри, кольчужні панчохи (нагавиці), збільшилась довжина кольчуги. Вага її зросла з 5,5–6,5 до 10 кг. Одночасно почали вживатися “доцяті броні” – пластинчаті панцирі, в яких пластини при скріпленні находили одна на одну і цим самим подвоювали захист. При цьому, дякуючи випуклості пластин, вони пом’якшували силу удару. Розвиток цього виду панцирів привів до лусковидного панцира, котрий відрізнявся від пластинчатого однаковими розмірами лусок-пластин (6 x 4–6 см) і способом кріплення до шкіряної або полотняної основи шнурівкою з одного краю і 1–2 шарнірами-заклепками. Окремі елементи пластинчастих панцирів з’явилися на Русі значно раніше ніж у сусідів. Так, наприклад, наручі-налокотники відомі на Заході тільки з XIV ст., а на Дівич-горі, на зруйнованому монголами у 1240 р. городищі знайдено наруч, який складався з двох трубчатих, з’єднаних шарнірами частин, які закривалися на руці за допомогою двох ремінців і двох пряжок.

Монголи носили панцирі, так звані “хатагу дегел” та “чаргах”, коли на м’які матеріали (шкіру, хутро, цупку тканину) кріпилися або одягалися сталеві пластини-нагрудники (“кюрче”), наплічники та інші елементи. Типи таких панцирів були ефективними і порівняно дешевшими за європейські.

В домонгольській період коні не мали спеціального захисту. Данило Романович першим ввів “личини” і шкіряні „кояри” для захисту коней, запозичивши їх від монголів. За Лева Даниловича захист коней став звичним. Шкіряні „кояри” повністю захищали круп коня, а „личини” – голову. Великий комплекс по переробці шкіри, знайдений у Львові, може бути одним із свідчень цієї гігантської роботи по переозброєнні війська, яка проводилася Левом Даниловичом³⁸.

Вражаючі успіхи монгольських лучників показали значення ручної стрілецької зброї. З’явилися самостріли-арбалети, які давали змогу досягнути більшої ефективності при менших тренуваннях. Самостріл був вдосконаленим луком з тятивою і ложею посередині. Впираючись ногами в землю або в стремана, стрілець натягував руками тятиву, зчіплюючи її з зацепом (горіхом). Під час пострілу гачок (колінчатий ричаг) виходив із заглиблення горіха, останній повертаючись (ранні горіхи не мали стрижня осі обертання), відпускав тятиву і зчеплений з нею болт (кований багатогранний наконечник), який мав значно більшу пробивну силу ніж стріла. В Ізяславі на руїнах 1240 р. знайдено найстаріший в Європі поясний гачок для натягування самостріла-арбалета. Судячи із численних знахідок арбалетних стріл експедицією М.Ф.Рожка в Уричі, цей вид зброї при обороні галицьких фортець використовувався часто.

Щоб протистояти монголам, потрібно було працювати не тільки над озброєнням, але й над постійною бойовою підготовкою не лише дружини та боярських “списів”, але й ополчення. Не маючи змоги виставити рівноцінне кінне озброєння, князь пішов на організацію лінійної піхоти, яка б не боялася кавалерійських атак та лучників. Для цього захисне озброєння піхотинців мусило включати достатньо сильне бронювання. Самі ополченці не могли б себе так забезпечити, тому їх озброєння відбувалося (зрештою подібно як і у монгольській армії) коштом князівської скарбниці. Але сама скарбниця в розореній державі не мала багато джерел поповнення, тому перевага віддавалася більш дешевим монгольським зразкам. Тому у 1253 р. під час походу у Чехію галицько-волинські війська виявилися схожими на монголів. Така лінійна піхота мусила часто збиратися на тренування, причому затрати на проведення цих заходів також мусив брати на себе княжий скарб. А це, в свою чергу, змусило князя вживати надзвичайні заходи для повернення до відання княжого скарбу соляних копалень (сіль була важливим предметом експорту), вдатися до широкої практики захоочення німецьких колоністів, караїмів та вірмен в опустілі та новозасновані міста, надання їм привілеїв та дозволів на відкриття своїх храмів. Це були заходи потрібні, ефективність яких довела галицько-волинська піхота, витримавши у 1257 р. атаки важкої ординської кінноти під стінами Володимира. Мужність та стійкість такого піхотинця-ополченця, що був “простий чоловік”, зафіксована Галицько-Волинським літописом³⁹.

Насичуючи своє військо кінними та пішими стрільцями, князь став широко запроваджувати металеву артилерію. Станкові каменемети-самостріли (на чотирьох опорах з дерев’яною станиною) могли метати камінь “в підйом людини” (бл. 50 кг) і запальні суміші. Ці каменемети зображені на мініатюрі Голіцинського Лицьвого зведення XVI ст., яка ілюструє облогу монголами Володимира на Клязьмі. Візантійські та арабські каменемети мали прицільну дальність 80–120 м, китайські – 75–150 м. Для метання важчих каменів та запалювальної суміші використовувалися “пороки” – механічні парателли. Така машина була реконструйована і випробувана А.Кірпічниковим та В.Абрамовим. Її вдосконалення привело до появи пороків пращового типу з противагами. Натяжні каменемети досягали 8 м висоти, важили до 5 т і метали каміння вагою більше ніж 60 кг. Обслуга такої машини налічувала 50–250 чол.⁴⁰. Важка каменеметна артилерія використовувалася для руйнування стін, збиття заборол і запалення внутрішніх будов. Під час облоги руських міст монголи ставили 12–32 пороки, не залишаючи надій захисникам⁴¹. У Галицькій та Волинській землях добре знали про металеві машини і до монголів, про що свідчать багаторядні лінії оборони, але під впливом ординців металеві артилерія стала повноцінним родом війська. Данило Романович першим застосував мобільні металеві машини (монголи запозичили у тангутів невеликі катапульти, які встановлювалися у сідлах верблюдів і метали каміння завбільшки в кулак; ці катапульти могли повертатися навколо своєї осі⁴²).

Монголи продемонстрували виняткову ефективність швидких маршів, використовуючи для цього 2–3 коні для вершника. Данило Романович зумів стати їх гідним суперником. Можливо також використовували по кілька коней на воїна, перевозячи на конях також і піхоту. У 1244 р. його військо з обозом та металевими машинами за день пододало 60 км від Холму до Любліна⁴³.

Ці заходи завершилися відкритим викликом Золотій Орді у 1253 р., коли Данило Романович прийняв від римського папи Інокентія IV королівську корону. Як васал хана Золотої Орди він не мав права цього робити⁴⁴. Такий акт міг означати тільки одне: повну відмову від ординської залежності. Причому титул, прийнятий Данилом Романовичем, “світлішого короля Русі” – однозначно свідчив про претензії на всю колишню Русь⁴⁵. Бату був ханом (тобто королем) Золотої Орди і васалом каана (імператора) Монголії. Прийняття його васалом королівської корони від римського папи не тільки означало розрив васальних стосунків, а зрівнювало колишнього васала з його сюзереном⁴⁶. Якби у Римі вирішили просто коронувати Данила Романовича галицькою короною, його іменували б “rex Galiciae” чи “rex Galiciae et Lodomeriae” як титулувався з 1206 р. Андрій II⁴⁷.

Можна стверджувати, що Данило Романович добре володів інформацією про події в Орді. Час виступу було обрано вдало. Батий хворів, у 1255 р. він помер у віці лише 48 років. Передчуваючи смерть, він відправив сина Сартака у Каракорум до Менгу-каана. Зобов’язаний своїм престолом Батисві, Менгу затвердив Сартака як тільки-но прийшла звістка про смерть його батька. Але Сартак не дійшов до столиці, він помер від отрути у 1256 р. За цією загибеллю стояв Берке, який по смерті Орду був найстаршим серед Джучидів⁴⁸. По смерті Сартака Менгу затвердив ханом Улакчі, доручивши Боракчин-хатун, вдові Батия, опікуватися сином до його повноліття. Але і цей юний хан помер у 1257 р. не без допомоги Берке.

Скориставшись боротьбою за владу в Орді, король Данило приступив до реалізації своєї програми. Військо, очолене князем Левом Даниловичем, рушило в Пониззя, де старшина Милей в Бакоті визнав себе прмим васалом ординців. Зимом 1253–1254 рр. волинська рать відбила наступ еміра Коренци (Куремси, Курумиші) на Кременець⁴⁹. Протягом 1254–1256 рр. галицько-волинська рать штурмувала болохівські міста, князі яких залишалися ординськими васалами. Заповнена густою сіткою міст, Болохівська земля перетворилася на руїни. Весною 1256 р. Данило Романович став збирати сили для походу на Київ. Очікували підходу литовців та новгородської раті Романа Даниловича: “прислаша Миндовгъ к Данилоу пришлю к тобѣ Романа и Новгородцѣ а бы пошелъ ко Возвѣглю втоуда и къ Киевоу. И срече срокъ во Възвѣглю”⁵⁰.

Ординський емір Коренца, не отримуючи підмоги, мусив розраховувати тільки на себе. Зібравши всі сили, він наніс контрудар у відповідь. У листопаді 1257 р. емір несподівано з’явився під стінами Володимира, де піше ополчення витримало удар ординської кавалерії, що стало несподіванкою для монголів. Так само невдало закінчилася спроба здобуття Луцька. Захисники встигли

розрушити міст, ординська метальна артилерія неправильно виставила машини і каміння полетіло в сторону ординців. Спроба перенацілити машину закінчилася її падінням. Лучани вважали, що їм допомогли святі заступники Іоанн Златоуст та Миколай Міррлікійський⁵¹.

У 1258 р. Берке нарешті став ханом Золотої Орди. Почався перепис населення у завойованих руських князівствах, для контролю за ними монголи призначали баскаків, темників, тисяцьких, сотників і десятників. Емір Коренца, який програв війну з Данилом Романовичем у 1254–1257 рр., був зміщений і замінений темником Бурундаєм. Це був один з кращих монгольських полководців, який відзначився ще у боях на Волзі у 1236 р. та в угорському поході 1241 року, а пізніше був соратником Ногая і загинув у 22.05.1289 р. на війні з Хулагідами в Азербайджані.

Отримавши значну допомогу, у 1258 р. “приде Боуранда со силою великою”⁵². Берке не мав намірів повторно завойовувати Галицько-Волинську землю. Бурундай оголосив через своїх послів “идоу на Литвою вже еси миренъ поиди со мною”⁵³. Литва була союзником короля Данила, з її допомогою він воював проти Куремси та його васалів – болохівських князів. Крім того Данило Романович прекрасно розумів, що Берке не подарує йому королівської корони та союзу з Римом. “Данилови же сѣдшоу с братомъ со снмъ печалнымъ бывше гадахоуть вѣдахоуть бо аще Даниль поедеть и не боудеть с добромъ”⁵⁴. Тому до Бурундая приєднався лише Василько Романович, але і той, побоюючись репресій, залишив дружину та сина з королем. Участь галицько-волинських військ у війні з Литвою вирішила долю князя Романа Даниловича, який тримав Новоградське князівство. “... в Вышелгъ сна его Романа”⁵⁵. У відповідь Данило розпочав бойові дії проти Войшелка. Його військо зосередилось поблизу Мельника. Ординці, які поверталися через ятвязькі землі, шукали Данила (“ѡта быста посла и прапаше гдѣ єсть Данило”⁵⁶). Очевидно, що Бурундай повинен був привезти Данила в ставку Берке.

Через рік на початку листопада 1259 р. “приде вѣсть ... вже Боуранда идеть ѡканый проклѣтын и печална бы брата ѡ томъ”⁵⁷. Данило знову не ризикнув зустрітися з Бурундаєм, виславши на цю зустріч брата Василька, сина Лева та холмського єпископа Іоанна. На вимогу ординського еміра були зруйновані укріплення Володимира, Луцька, Крем’янця і Львова⁵⁸.

Бурундай повністю відновив ординське панування. Самого ж Данила ординці, очевидно, змістили. Бо після зустрічі з Бурундаєм біля Шумська Василько Романович відіслав холмського єпископа до короля Данила. “и нача емоу повѣдати ѡ бывшее и ѡпалоу Боурандаевоу сказа емоу. Данилови же оубоѡвшоу# побѣже в Лгхы, а из Лгховъ побѣже во Оугры”⁵⁹. Залишивши галицькі та волинські міста безборонними (лише Холм не захотів руйнувати свої укріплення, а Бурундай не наважився його здобувати), ординський емір змусив Василька Романовича та Лева Даниловича (які, схоже, отримали відповідні ярлики на Галицьку та Волинську землі) брати участь у спустошенні польських земель, що закінчилося здобуттям Сандомира⁶⁰. А далі до кінця літа 1262 р. Василько Романович мусив воювати з литовцями.

Від кінця 1259 – початку 1260 р. і до осені 1262 р. король Данило зникає з сторінок Галицько-Волинського літопису. Цей період він провів у своїй останній еміграції. Король Данило Романович знову знайшов притулок у товариша дитинства, давнього суперника і теперішнього свата – угорського короля Бели IV. 12 червня 1260 р. король Данило взяв участь у битві біля Крессенбрунна у Штірії, якою завершилася угорсько-чеська війна за Австрійську спадщину Бабенбергів. Лицарське військо, очолене штірійським маршалом Ульріхом фон Вільдоном, ще до підходу військ короля Пшемисла II Оттокара, розгромило армію короля Бели IV. В цій битві, як довідуємося з листа Пшемисла Оттокара II, “*Danielem regem Russiae et filios eius et caeteros Ruthenorum ac Tataros*”⁶¹. Українські історики І.Шараневич⁶², М.Кордуба⁶³, та М.Грушевський⁶⁴ звернули увагу на дещо випадковий характер участі короля у цій битві. На той час галицький король вже не був зацікавлений у спадщині за Бабенбергами. М.Грушевський також зауважив помилку Длугоша, який приписав участь в цій битві ще Леву та Роману (на той час вже мертвому). За інформацією угорського джерелознавця Г.Венцеля, Данило в цій битві брав участь з власним військом⁶⁵. Напевно король Данило виїхав в Угорщину через польські землі з дружиною. В Угорщині для утримання двору та дружини він мусив дістати від Бели IV якийсь феодал, служба з якого і зобов’язала його взяти участь у штірійській кампанії. Побіжним свідченням цього є згадка про татарський загін. Вже у 1253 р. після військових реформ Данила Романовича під час походу у Чехію галицько-волинські війська виявилися схожими на монголів. Напевно і у 1260 р. частина його війська, озброєного на ординський манер, була прийнята за татар. Самі ординці брати участь в цій битві не могли. Король Данило для них був емігрантом, який втік від покарання.

Берке послав свої сили на допомогу Хулагу для завоювання Ірану. Хулагу повинен був за це віддати Джучидам Азербайджан. У 1260 р. ситуація в Монгольській імперії знову загострилася. Смерть Менгу-каана привела до боротьби за головний монгольський трон між Хубілаєм, братом Хулагу, та Арик-Бугою. Хулагу не тільки не віддав Джучидам частину завойованих земель, але й підступно отруїв огланів Кулі та Татара, обмовив і стратив Балакана⁶⁶. Війна розпочалася у 1262 р. і тривала майже до кінця 60-х років XIV ст. У 1263 р. ціною великих втрат на р. Курі хан Берке наніс поразку Хулагу. За свідченням арабського історика Ібн Василя, стоячи над горами монгольських трупів, Берке сказав: “*Якщо б ми діяли спільно, то завоювали б весь світ*”⁶⁷. У 1264 р. закінчилася війна між претендентами на головний монгольський трон. Великим кааном став Хубілай, який переніс столицю Монгольської імперії у Ханбалік (Пекін). Золота Орда, продовжуючи боротьбу проти Хулагу, почала відділятися від решти імперії.

Зміна ситуації в Орді, яка вимагала концентрації сил на сході, дозволила королеві Данилові повернутися з Угорщини. Восени 1262 р., розгромивши литовців, Василько Романович послав боярина Бориса Ізболка до короля в

Угорщину. Данило Романович на той час перебував в Теличі⁶⁸ (біля Телицького перевалу у верхів'ях Попраду, нині с.Тиліч Криницької гміни Новосандецького повіту у Польщі⁶⁹). З тексту літопису видно, що король перебував за межами краю довгий час: “король же б#ше печалоуw w братh по великоу и w сновцh свонмь Володимерh зане молодь б#ше”⁷⁰. Вже після повернення короля у кінці 1262 р. в Тернаві відбувся княжий снем за участю Данила і Василька Романовичів, Болеслава Встидливого, Лева і Шварна Даниловичів та Володимира Васильковича, на якому “положиша р#дъ межи собою w землю Роускоюу и Л#дськоу оутвердивъшес# крлмъ чтнымъ”⁷¹. Це означало остаточне повернення до влади, яку визнали всі його васали. З цього періоду і майже до 1265 р. Галицько-Волинська держава не визнавала ординської зверхності.

Король Данило Романович помер у 1264 р.⁷² Його поховали в Холмі, який був його столицею, у соборі св. Богородиці. Можна стверджувати, що король Данило помер не ординським васалом, а незалежним володарем, до кінця залишаючись вірним своїй політиці відродження незалежної Русі.

Один з найвидатніших діячів Золотої Орди улусбек Ногай був Чингізидом. Його дід Бувал, молодший брат Бату, син Джучі від наложниці Караджін-хатун, напевно помер молодим, бо не згадується у подіях 1236–1241 рр.⁷³. Відомий дослідник ординської історії М.Сафаргалієв вважав, що “Бувал” це спотворена передача імені “Мувал” і допускав тотожність цього царевича з Мауці (Могучієм)⁷⁴. Виходило, що Ногай успадкував цей улус від батька і діда. Батько Ногая – Татар у 1257 р. був відправлений на допомогу Хулагу, який завершував завоювання Ірану. Його отруїли за наказом Кулагу у 1262 р., після чого війська Джучидів через Дербент відійшли на Північний Кавказ⁷⁵. Батько Ногая був близьким до Берке, чиї володіння за часів Батия лежали на Північному Кавказі, тому навряд чи здогадка М.Сафаргалієва вірна. Тим більше, що Мауці був зятем Батия, а шлюби з дуже близькими родичами Чингізиди не практикували. По загибелі Татара хан Берке взяв Ногая під свою опіку.

Саме тому у 1262 р. Берке доручив Ногаю командувати авангардом у поході проти Хулагуїдів, розраховуючи, що той зробить все аби помститися за смерть батька. Ногай з 30 тис. війська вступив через Дербент у Ширван. Хулагу 20 серпня 1262 р. вислав у Ширван свій авангард на чолі з Ширамун-нойоном, а сам з Самагар-нойоном і Абатай-нойоном відійшов у Шемаху (17.10–14.11.1262). Ногай вдарив на Ширамуна і відкинув його. В середу підійшов Абатай з основними силами проти яких Ногай. не зміг вистояти і почав відступати до Дербента. Довідавшись про відступ Ногая, 20 листопада 1262 р. Хулагу покинув Шемаху і з основними силами рушив за ним. 1 грудня 1262 р. військо Хулагу здобуло Дербент. Розбитий під Дербентом Ногай мусив утікати далі на північ. Ільхан, до якого 15.12.1262 р. прибули свіжі сили з Абака-огланом, послав колишніх емірів Бату досвідчених Ількай-нойона, Тудан-багадура та своїх нойонів Салджідая, Чагана, Буларгу і Дугуза оволодіти ставкою Берке. Вони

переправилися через Терек, але застали тільки залишені без догляду юрти. 12 січня 1263 р. Берке дав битву на березі Терека. У цій битві зійшла зірка Ногая. Його удар був вирішальним. Ількай-нойон почав відступати і лід не витримав його воїнів. Абака-оглан просто втік. Берке з Ногаєм пройшли Дербент, а Хулагу втівав слідом за Абакою, прийшовши в Тебріз 22 квітня 1263 р.

Берке залишив Ногая пильнувати за Хулагуїдами в Північному Азербайджані. А у 1264 р. Берке доручив Ногаю похід проти Візантії для визволення свого союзника султана Із ед-Діна. Похід вдався блискуче⁷⁶. З цього походу почав складатися гігантський улус Ногая з центром у Ісакчі на Дунаї⁷⁷. Схоже, що володіння на Нижньому Дунаї та Правобережжі Берке передав Ногаю за заслуги у війні проти Хулагуїдів.

В цьому поході як васал Ногая приймав участь болгарський цар Костянтин⁷⁸. За Рубруком болгарський цар був ординським васалом ще у 1258 р., тобто ці зв'язки перейшли Ногаю у спадок. Імператор Михайло VIII кинув у Фракії свої деморалізовані війська і врятувався втечею на кораблі до Константинополя. Султана видав гарнізон фортеці Енос в гирлі Маріци. Слабка Візантія також стала васалом Ногая, який взяв за дружину дочку імператора Єфросинію⁷⁹.

Ще якийсь час Ногай в основному перебував на Північному Кавказі. 13 липня 1265 р. проти нього виступив оглан Юшумут, брат Абака-хана. Він переправився через Куру. Обидва війська зустрілися на р. Аксу. Битва була жорстокою. Загинув Куту-Бука, батько Тогачар-аки, одного з головних емірів Хулагу. Ногаю стріла вибила око. Його військо відступило у Ширван. Тут до нього підійшов Берке з 30 свіжими туменами. Абака відступив на другий берег Кури і наказав знищити мости. Берке з Ногаєм простояли 14 днів, але не змогли переправитися. У 1266 р. Абака наказав укріпити береги Кури валами і ровами.

Після смерті Берке Ногай зайнявся справами свого улусу. Він розширив свій вплив та почав проводити самостійну політику. У 1271, 1277 та 1278 рр. Ногай вторгався в Болгарію, допомагаючи тестю – візантійському імператорові проти царя Костянтина. Його загони відчували себе господарями як у Болгарії так і у Візантії. До 1280 р. послухними васалами Ногая стали всі три болгарські держави – Тирновське царство, Відинське і Бранічевське князівства⁸⁰. Болгарський цар Георгій I Тертер (1280–1292) спочатку змушений був видати свою дочку за сина Ногая – Джекі, а потім вислати свого сина і співправителя Тодора Святослава заложником у Ісакчі. У 1292 р. данником Ногая став і король Сербії, також приславши йому в заложники сина та великих бояр⁸¹. Візантія і далі знаходилася під впливом Ногая, а спроби ухилитися від цього впливу каралися походами на зразок походу 1297 р., в якому взяли участь болгарські війська. Ногай збирав податки і з Криму⁸². Претендуючи на чільне місце у чорноморській торгівлі, він піддав руйнації генуезькі факторії у Криму в 1299 р. Можливо, що тут свою роль зіграли і вічні суперники Генуї венеціанці, які з 1294 р. встановили з Ногаєм приязні стосунки⁸³. Чисельність його військо оцінювали у 30 туменів⁸⁴, тобто 300 тис.

З того часу Ногай почав провадити власну політику, мало звертаючи увагу на ханів Золотої Орди. Російський історик архімандрит Леонід взагалі вважав, що Ногай у 1270 р. відділився від Золотої Орди, утворивши власну державу⁸⁵. Йому пробував заперечувати М.Сафаргалієв⁸⁶. І, справді, на перший погляд Ногаю не було потреби утворювати окрему державу. Будучи фактично незалежним і найстаршим серед нащадків Джучі, він ставив на престол ханів, як колись Бату – каанів. Однак все ж залишилося надто багато свідчень щодо намагань Ногая відділитися від Золотої Орди і створити власну державу⁸⁷. Одним з головних доказів залишаються монети, які Ногай та його син Джеке карбували з 1285 по 1301 рр. Якщо історія з анонімними монетами з 1290-х рр., які карбувалися в Криму, виглядала ще сумнівною, і здогадку О.Маркова⁸⁸ пробував спростувати М.Веселовський⁸⁹, то атрибуція монет, карбованих в Ісакчі на Дунаї між 30.10.1296 та 8.08.1301 р., є безсумнівною⁹⁰. Більше того, з огляду на таку практику, яка стимулювала розвиток цього регіону, Токта та його брат Саси-Бука були змушені карбувати монети в Ісакчі майже до 1312 р. Свої спроби Ногай не реалізував повністю напевно через скрите бажання все ж таки стати ханом Золотої Орди.

У цей час Галицько-Волинська держава переживала важкий етап своєї історії. По смерті короля Данила його держава фактично розпалася. Брат Василько утримав Західну Волинь з Володимиром, яка потім перейшла до сина Володимира. Старший син Лев Данилович тримав Галицьке, Перемишльське і Белзьке князівства. Мстислав Данилович – Східну Волинь з Луцьком, а Шварн Данилович – батьківську столицю Холм. Після загибелі литовського короля Міндовга Шварн Данилович на короткий час став великим князем литовським. Спроба Лева Даниловича, який приєднав володіння Шварна по його смерті у 1269 р., продовжити литовсько-галицьку унію закінчилася безрезультатно і привела до конфронтації обох сторін.

За таких умов Лев Данилович не став приймати королівського титулу (що було викликом Золотій Орді), а визнав себе васалом Ногая десь на початку 1270-х рр. З допомогою Ногая він почав втілювати політику розширення своїх володінь. У 1275 р. у відповідь на здобуття Дорогичина великим литовським князем Тройденом, галицький князь з допомогою ординських військ здійснив похід у Литву. При цьому Володимир Василькович та Мстислав Данилович отримали наказ Ногая виступити у похід. У 1280 р., продовжуючи боротьбу за польський престол, Лев Данилович знову з ординцями ходив у похід в Польщу. У 1282 та 1285 рр. походи Лева Даниловича в Угорщину з військом Ногая також були здійснені більше в інтересах цього галицького князя ніж Ногая⁹¹. Десь у цей період до володінь Лева Даниловича була включена частина Закарпаття (жупа Берег і, можливо, Земплин)⁹². У 1280-х рр. Ногай почав втручатися у справи удільних князів на Лівобережжі. Десь у цей період до володінь Лева Даниловича відійшла Київська земля та частина Переяславської⁹³. Напевно, скоріше розраховуючи на реалізацію своїх планів у майбутньому, Ногай розглядав потужного галицького князя більше як союзника, на чюю допомогу міг розраховувати, в тому числі і на Балканах та Дунаї.

Ногай поставив на золотоординський престол недалекого Туде-Менгу (1282–1287), а коли останнього усунули царевичі на чолі з Телебугою, зіткнувся із спробами нового хана розпоряджатися улусбеком і його військом. Ногай двічі обдурив Телебугу в походах на Угорщину і Польщу. Двохтижнева облога Львова військом золотоординського хана у 1287 р. була реакцією Телебуги, якого обдурив Ногай під час походу в Угорщину, де ординські війська понесли страшні втрати при переході через гори⁹⁴. Схоже, що на той час Лев Данилович залишався тим союзником Ногая, який зіграв свою роль в ординських втратах у 1287 р.

Обидва, безперечно, програли від цих акцій. Лев Данилович і його брати знову стали безпосередніми ординськими васалами. Під час вступу військ Телебуги у їх землі галицькі князі взагалі сподівалися на найгірше. Ногай також змушений був вислати свої війська у похід проти Хулагідів. У 1289–90 рр. разом з Тохтою він здійснив невдалий похід в Іран. В ході цього походу загинув знаменитий полководець емір Бурундай (28.03.1289). Бої були жорстокі. За Вассафом втрати Абака-хана у цих боях на Терекі сягали до 30 тис. Ногай також втратив немало своїх кращих військ. Не випадково, скинувши і видавши на жорстоку розправу Телебугу з його прихильниками, Ногай поспішив піти на мир з ільханом, скріпивши його у 1294 р. шлюбом дочки Абаки-хана зі своїм сином Турі.

У 1291 р. Ногай допоміг Тохті опанувати престол Золотої Орди. Як старший в родині Джучі, він прикинувся хворим і скликав царевичів на курултай. Коли туди прибули Телебуга і його прихильники, їх підступно схопили і видали Токті. Після цього Ногай і Токта шукали зближення, одночасно побоюючись один одного. За бажанням Токти дочка Ногая – Кабак була видана за Яйлага, який був сином тестя Тохти – Солджідай-гургена. Як свідчать джерела саме конфлікт, який стався через цей шлюб, послужив до вибуху війни між Ногаєм та ханом Токтою. Кабак була мусульманкою і її нова сім'я, яка дотримувалася традиційної релігії, не сприйняла. Хан не захотів покарати свого тестя і тоді Ногай розв'язав проти нього війну⁹⁵.

Посередником у конфлікті виступив ільхан Газан, але не зміг примирити суперників. Звернення Ногая до довголітніх ворогів підірвало його авторитет серед золотоординських емірів. У 1298 р. Ногай розбив Тохту і став вимагати данини з Кафи, яка була конкурентом Акермана та Ісакчі у чорноморській торгівлі. Ногай послав у Кафу внука, але того напоїли і вбили. Тоді у 1299 р. він розгромив Кафу, Сарикерман, Кирк-Ер і Керч⁹⁶. Постраждали також Судак та інші міста⁹⁷.

У 1299 р. хан Токта був розбитий і відступив до своєї столиці. Але і від Ногая відступилися еміри Маджі, Сутан і Сангуй, головним чином через його прихильність до ільханів. Хан же отримав допомогу від намісника Дербенту Тама-Токту, сина Балагі. Ногай відступив від р.Узі і вислав своїх синів проти емірів Токти. Еміри запропонували середньому Туке царство, а коли він повірив, вони схопили його і ув'язнили. Старший син Джуке негайно розгромив їх, а голови начальників вислав тим, хто стеріг Туке. Тоді триста нукерів, які стерегли оглана, разом з полоняником втекли до нього.

Токта переправився через р.Узі і став на березі р.Берди у землях старовинного улусу Ногая. Джерела оцінюють його військо аж у 60 туменів, що, звичайно, неймовірно. У рядах цього війська були чернігівські та київські дружини (Токта посадив у Києві путивльських Ольговичів) і, можливо, війська з північних князівств. У війську Ногая також були руські воїни. Ними могли бути тільки союзні йому галичани, зацікавлені у продовженні усобиць в Орді. Старий Ногай прикинувся хворим, а Джуке послав розвідника розвідати дорогу вище Берди, щоби вдарити в тил. Але роз'їзди Токти захопили розвідника, військо хана рушило далі і несподівано вдарило на Ногая.

Вирішальна битва відбулася 15 вересня 1300 р. у низів'ях Південного Бугу чи Дністра у місцевості Куканлик (Куяльник?). Токта взяв чисельністю. Після поразки сини Ногая з однією тисячею вершників втекли в сторону Галича. Сам Ногай з 17 вершниками в степу був настигнений погонею і смертельно поранений русичем. *“Я – Ногай, веди мене до Тохти, який є ханом”*. По дорозі він помер.

Старший син Ногая Джуке у 1300 р. після поразки у битві в Куканлику вбив брата Турі, який хотів піддатися Токті. Джуке хотів організувати оборону улусу, але еміри Дженека, Тунгус і Таз організували проти нього змову і змусили втікати у Тирново, де він був схоплений царем Тодором Святославом і з наказу Токти страчений. Молодший брат Джуке Турі, продовжив боротьбу проти Токти, вимагаючи пімсти за смерть брата і батька, але був розбитий і загинув у 1302 р. У цей період, очевидно, загинули племінники Ногая: Кірді-Бука, Тудакан, Тіклубай, Тукудж, Басар і Куртук. Внук Ногая Кара-Кішек боровся за дідівський улус з Саси-Букою, братом Токти до своєї загибелі близько 1308 р.

Продовження боротьби нащадків Ногая не дозволило Токті скористатися плодами перемоги і знову підпорядкувати Галицько-Волинську державу. Пізніше він, як і його попередники був втягнений в боротьбу за Азербайджан. Майже відразу після загибелі Ногая помер і Лев Данилович, якому вдалося не без допомоги Ногая відновити Галицько-Волинську державу. Прийняття його наступником Юрієм Львовичем королівського титулу і поява окремої Галицької митрополії свідчать, що ця держава вміло скористалася з боротьби за улус Ногая, звільнившись від ординської опіки⁹⁸.

GALICIAN VOLHYNIAN PRINCIPALITY AND MONGOL ULUSES IN XIIITH CENTURY

Leontiy VOITOVYCH

Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Archives and Ancient History of Ukraine

The article covers the relationship between Galician Volhynian Principality and neighboring Mongol Uluses in 13th century. The author explains the term “Kingdom of Ruthenia” and the reasons of Leo’s rejection of king’s title. The article shows the role of ulusbek Nogai in the reunion of Galician and Volhynian principalities.

Key words: Danylo, Kingdom of Ruthenia, Mongol Ulus.

- ¹ *Войтович Л.* Улус Ногай і Галицько-Волинське князівство / Л. Войтович // Україна – Монголія: 800 років у контексті історії. – Київ, 2008. – С.71–78; *Його ж.* Остання еміграція короля Данила Романовича / Л. Войтович // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – № 13. – Луцьк, 2009. – С.89–96; *Волощук М.* Проблема кількості візитів Данила Романовича in Tartaria: джерелознавчий аналіз угорського диплому від 22 квітня 1244 р. / М. Волощук // Дрогичинь 1253. – Івано-Франківськ, 2008. – С.18–36; *Нагірний В.* “Да и Галич”: з історії відносин галицько-волинських князів монголами у 1240-х рр. / В. Нагірний // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Вип.16. – Рівне, 2009. – С.9–12.
- ² *Егоров В.Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. / В. Л. Егоров. – Москва, 1985. – С.27.
- ³ Путешествия в восточные страны Платона Карпини и Рубрука. – Москва, 1957. – С.111, 184–186.
- ⁴ *Тизенгаузен В.Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды / В. Г. Тизенгаузен. – Т.1. Извлечения из сочинений арабских. – Санкт-Петербург, 1884. – С.55–63.
- ⁵ *Сафаргалиев М.Г.* Распад Золотой Орды / М. Г. Сафаргалиев. – Саратов, 1960. – С.35, 58.
- ⁶ *Giovanni di Pian di Carpine.* Storia dei Mongoli / Edizione critica del testolatio a cura di E.Menesto; traduzione italiana a cura di M.C.Lungaroti e note di P.Dalfina; introduzione di L.Petech; studi storico-filologici di C.Leonardi, M.C.Lungaroti, E.Menesto. – Spoleto, 1989. – Lib.V, 21.
- ⁷ Христианский мир и „Великая монгольская империя”. Материалы францисканской миссии 1245 года. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 257.
- ⁸ *Пилипчук Я.* Правителі золотоординських улусів Північно-Західного Причорномор’я середини XIII ст. / Я. Пилипчук // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Вип.5. – Львів, 2006. – С.19–20.
- ⁹ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб.788.
- ¹⁰ *Войтович Л.* Король Данило Романович: політик і полководець / Л. Войтович // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. – Львів, 2008. – С.76–78.
- ¹¹ *Головко О.Б.* Держава Романовичів та Золота Орда / О. Б. Головко // Український історичний журнал. – 2004. – № 6. – С. 6.
- ¹² ПСРЛ. – Т. 2. – Стб.784.
- ¹³ *Войтович Л.* Нашадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів / Л. Войтович – Львів, 2004. – С. 171–172.
- ¹⁴ *Нагірний В.* “Да и Галич”. – С.11.
- ¹⁵ *Головко О.Б.* Держава Романовичів та Золота Орда., – С. 6.
- ¹⁶ *Волощук М.* Проблема кількості візитів., – С. 32.
- ¹⁷ Там само. – С. 35.
- ¹⁸ *Стасів М.* Корона Данила і татари / М. Стасів // Analecta Ordinis s. Basilii Magni. – Ser.2. – Sec.2. – 1954. – Vol.2 (7). – Fasc.1–2. – С.142; *Avenarius A.* Nikaia und Russland zur Zeit der tatarischen Bedrohung / A. Avenarius // Byzantinoslavica. – Т. 41. – 1980. – С.37–38.
- ¹⁹ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.794.
- ²⁰ *Нагірний В.* “Да и Галич”. – С.11.
- ²¹ *Bartnicki M.* Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264 / M. Bartnicki. – Lublin, 2005. – S.108–109.
- ²² *Нагірний В.* “Да и Галич”. – С.10.
- ²³ *Толочко О.* Коли перестала існувати “Київська Русь”? Історіографічна доля одного терміну і поняття / О. Толочко // Київська старовина. – 1992. – N 6. – С. 15.
- ²⁴ *Грушевський М.* Історія України-Руси / М. Грушевський. – Т. 2. – Київ, 1992. – С. 253.
- ²⁵ *Нагірний В.* “Да и Галич”. – С. 10.
- ²⁶ *Головко О.Б.* Держава Романовичів та Золота Орда., – С. 6.
- ²⁷ *Войтович Л.* Княжа доба на Русі: портрети еліти / Л. Войтович. – Біла Церква, 2006. – С.493.

- ²⁸ *Грушевський М.* Історія України-Руси / М. Грушевський. – Т.3. – Київ, 1993. – С.64; *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство / І. Крип'якевич. – Київ, 1984. – С.127; *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинська Русь / М. Ф. Котляр. – Київ, 1998. – С.203.
- ²⁹ *Нагірний В.* “Да и Галич”., – С.10.
- ³⁰ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.807-808.
- ³¹ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.808.
- ³² *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XVI ст. / Л. Войтович. – Львів, 1996. – С.82-88, 190-194.
- ³³ *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство / І. Крип'якевич. – Київ, 1999. – С.128.
- ³⁴ ПСРЛ. – Т.10. – С.137-138.
- ³⁵ *Кирпичников А.Н.* К оценкам военного дела средневековой Руси / А. Н. Кирпичников. // Древние славяне и Киевская Русь. – Киев, 1989. – С.145.
- ³⁶ *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен / С. М. Соловьев. – Кн.2. – Т.3. – Москва, 1988. – С.23.
- ³⁷ *Войтович Л.* Реформи армії князями Данилом Романовичем та Левом Даниловичем у середині XIII ст. / Л. Войтович // Вісник національного університету “Львівська політехніка”. - № 571. Держава та армія. – Львів, 2006. – С.89-93.
- ³⁸ *Войтович Л.* Військове мистецтво Галицько-Волинської держави: князь Лев Данилович / Л. Войтович // Вісник Національного університету „Львівська політехніка”. – № 502. Держава та армія. – 2004. – С.13-18.
- ³⁹ *Исаевич Я. Д.* Культура Галицко-Волынской Руси / Я. Д. Исаевич // Вопросы Истории. – 1975. – № 1. – С. 106.
- ⁴⁰ *Шкляр С. А.* Каменетная артиллерия в начальный этап развития порохового оружия в Китае / С. А. Шкляр / Автореф. диссертации к.и.н. – Ленинград, 1970. – С.8-12.
- ⁴¹ *Кирпичников А.Н.* Военное дело на Руси / А. Н. Кирпичников. – Ленинград, 1976. – С. 76.
- ⁴² *Терентьев-Катанский А.П.* Книжное дело в государстве тангутов / А. П. Терентьев-Катанский. – Москва, 1981. – С. 110-111.
- ⁴³ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 784.
- ⁴⁴ *Войтович Л.* Королівство Русі: реальність і міфи / Л. Войтович. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. 7. – Дрогобич, 2003. – С. 63-71.
- ⁴⁵ *Войтович Л.* Король Данило Романович. Загадки і проблеми / Л. Войтович. // Король Данило Романович і його місце в українській історії. – Львів, 2003. – С.24-29; *Його ж.* Король Данило Романович: Загадки і проблеми / Л. Войтович. // Засновник Львова король Данило та Українська держава в XIII столітті. – Львів, 2006. – С.34-49; *Його ж.* Король Данило Романович / Л. Войтович // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Вип.6. – Львів, 2007. – С.7-44; *Його ж.* Король Данило Романович: Загадки та дискусії / Л. Войтович // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук професора Валерія Степанкова. – Київ, 2007. – С.383-403; *Його ж.* Галицько-Волинська держава і Королівство Русі: Реальність і міфи / Л. Войтович // Осмислення спадщини давньої Русі: Галицько-Волинське князівство в історіографії. – Львів, 2007. – С.8-10; *Його ж.* Королівство Русі: факти і міфи / Л. Войтович // Дрогичинь 1253. Матеріали міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича. – Івано-Франківськ, 2008. – С.4-17.
- ⁴⁶ *Войнар М.М.* Корона Данила в правно-політичній структурі Сходу / М. М. Войнар // *Analecta ordinis S.Basilii Magni.* – Vol.2 (8). – Fasc.1-2. – Romae, 1954. – С.105-118.
- ⁴⁷ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* / Ed. G.Fejer. – Т.3. – V.1. – Buda, 1829. – P.31-32.
- ⁴⁸ *Патканов К.П.* История монголов по армянским источникам / К. П. Патканов. – Вип.1. – Санкт-Петербург. – 1874. – С.87.

- ⁴⁹ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.829.
- ⁵⁰ Там само. – Стб.838.
- ⁵¹ Там само. – Стб. 840–842.
- ⁵² Там само. – Стб.846.
- ⁵³ Там само. – Стб.846.
- ⁵⁴ Там само. – Стб.848.
- ⁵⁵ Там само. – Стб.848.
- ⁵⁶ Там само. – Стб.848.
- ⁵⁷ Там само. – Стб.849.
- ⁵⁸ *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство / І. Крип'якевич. – Львів, 1999. – С.133-134.
- ⁵⁹ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.850.
- ⁶⁰ Там само. – Стб.850-855.
- ⁶¹ Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. – Т.IX. – Stuttgart, 1851. – P.184.
- ⁶² *Szaraniewicz I.* Die Hypatios–Chronik als Quellen / I. Szaraniewicz // Beitrag zur österreichischen Geschichte. – Wien, 1872. – S.84, 144–145.
- ⁶³ *Кордуба М.* Участь Данила в битві під Крессенбрунн / М. Кордуба // Записки НТШ. – Т. 10. – Львів, 1896. – С. 1–2.
- ⁶⁴ *Грушевський М.* Історія України-Руси / М. Грушевський. – Т. 3. – Львів, 1905. – С. 519.
- ⁶⁵ Codex diplomaticus Arpadianus continuatus / Ed. G.Wenzel. – 7 кцтет. – Budapest, 1869. – P.383.
- ⁶⁶ *Греков Б.Д., Якубовський А.Ю.* Золотая Орда и ее падение / Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовський. – Москва-Ленинград, 1950. – С.76.
- ⁶⁷ *Тизенгаузен В.Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды/ В.Г. Тизенгаузен. – Т. 1. – С.75.
- ⁶⁸ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб.857.
- ⁶⁹ Літопис Руський / Переклав Л. Махновець.– Київ, 1989. – С.571.
- ⁷⁰ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.857.
- ⁷¹ Там само. – Стб.858.
- ⁷² Там само. – Стб.862.
- ⁷³ *Войтович Л.В.* Нашадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів/ Л.В. Войтович. – Львів, 2004. – С.108-109.
- ⁷⁴ *Сафаргалиев М.Г.* Распад Золотой Орды / М. Г. Сафаргалиев. – Саранск, 1960. – С. 42.
- ⁷⁵ *Войтович Л.В.* Нашадки Чингіз-хана., – С. 187.
- ⁷⁶ Георгия Пахимера история о Михаиле и Андронике Палеологах // Византийские историки, переведенные с греческого при Санкт-Петербургской духовной академии. – Т. 7. – Санкт-Петербург, 1862. – С. 211.
- ⁷⁷ *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды / В. Г. Тизенгаузен. – Т. 2. Извлечения из персидских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузенем и обработанные А.А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным). – Москва, 1941. – С. 117.
- ⁷⁸ *Ников П.* Татаро-български отношения презь средните векове съ огледь къмь царуваннего на Смилеца / П. Ников // Годишник на Софийската университет. Историко-филологически факултет. – Т. 15/16. – София, 1921. – С. 13.
- ⁷⁹ *Карамзин Н.М.* История государства Российского / Н. М. Карамзин. – Т.4. – Санкт-Петербург, 1818. – С.58.
- ⁸⁰ Там само. – С.15.
- ⁸¹ Там само. – С.25.
- ⁸² *Тизенгаузен В.Г.* Сборник материалов. – Т.1. – С.111.
- ⁸³ *Коновалова И.Г., Руссев Н.Д.* О политическом положении региона днестровско-дунайских степей в первой трети XIV в. / И. Г. Коновалова, Н. Д. Руссев // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. – Кишинев, 1988. – С. 33-45.
- ⁸⁴ *Тизенгаузен В.Г.* Сборник материалов. – Т. 2. – С. 71.

- ⁸⁵ Леонид, архимандрит. Хан Ногай и его влияние на Россию и южных славян / архимандрит Леонид // Чтения в Обществе истории и древностей Российских. – Москва, 1863. – Кн. 3. – С. 37.
- ⁸⁶ Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды. – С.59.
- ⁸⁷ Руссев Н. Д. Молдавия в „темне века”: Материалы к осмыслению культурно-исторических процессов / Н. Д. Руссев // *Stratum plus*. – № 5. Неславянское в славянском мире. – Кишинев, 1999. – С. 379-407.
- ⁸⁸ Марков А. К. О монетах хана Ногая / А. К. Марков / Отгиск из III тома “Трудов Московского нумизматического общества”. – Москва, 1902. – С. 3.
- ⁸⁹ Веселовский Н. И. Хан из темников Золотой Орды. Ногай и его время / Н. И. Веселовский. – Петроград, 1922. – С. 39-51, 54.
- ⁹⁰ Iliescu O., Simion G. Le grand tresor des XIII et XIV siecles trouve en Dobroudja / O. Iliescu, G. Simion // *Revue des Etudes Sud-Est Europeennes*. – 1964. – Т.2. – №.1-2. – P. 220, 226. – Fig. 38.
- ⁹¹ Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XVI ст. / Л. Войтович. – Львів, 1996. – С. 89-90.
- ⁹² Войтович Л. Кордони Галицько-Волинської держави: проблеми та дискусії / Л. Войтович // *Записки НТШ*. – Т. 252. – 2006. – С. 187-205.
- ⁹³ Войтович Л. Штрихи до портрета князя Лева Даниловича / Л. Войтович // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)* – Вип. 5. – Київ, 2005. – С. 143-156.
- ⁹⁴ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.894.
- ⁹⁵ Войтович Л. В. Нащадки Чингіз-хана. – С. 190-192.
- ⁹⁶ Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов. – Т. 1. – С. 111-112.
- ⁹⁷ Там само. – С. 195.
- ⁹⁸ Войтович Л. Юрій Львович і його політика / Л. Войтович // *Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького*. – Львів, 2001. – С. 70-78.